

Olha Ilchyna

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Językowy obraz Żyda według zbioru Leona Węglińskiego *Hôrkij śmich. Skazki i obrazki z życia w Hałyczyni*

Na przestrzeni wieków, poczynając od Arystotelesowskich refleksji o toposach, badacze dochodzili do wniosku, że język jest zdolny do tworzenia, a nawet determinacji obrazu świata. W nim bowiem zostają utrwalone ludzkie przeżycia, doświadczenia, system wartości, a także wszelkie elementy świata zewnętrznego, wśród których porusza się człowiek. Według Wilhelma von Humboldta, jednego z najwybitniejszych nowożytnych myślicieli, język jest nieodłącznym elementem narodu, reprezentującym właściwy temu narodowi obraz świata. Badając język, możemy poznać światopogląd, czyli zespół przekonań określonego narodu; możemy poznać również samo społeczeństwo posługujące się danym językiem [Humboldt 2002: 265]. Leo Weisgerber, zwolennik i kontynuator myśli Humboldta, uważał, że „każdy język jest jakimś sposobem dojścia do świata; każda wspólnota językowa tworzona jest przez wspólny obraz świata zawarty w języku ojczystym” [cyt. za: Anusiewicz 1990: 281]. W jego rozumieniu różnica między poszczególnymi językami polega nie tylko na ich odmiennej strukturze, lecz także na odmiennym sposobie rozumowania i postrzegania świata. Według niemieckiego filozofa istotą badań nad językowym obrazem świata jest odkrycie i opisanie tego, jakie treści poznawcze, jaka wiedza i doświadczenie oraz wartościowanie ujmowanej poznawczo rzeczywistości są zachowane w języku oraz przez język przenoszone i przekazywane następnym pokoleniom [zob. Anusiewicz 1990: 281–282].

Pomimo szerokiego zasobu opracowań na temat językowego obrazu świata w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat zagadnienie to pozostaje jednym z głównych przedmiotów zainteresowania badaczy. Na gruncie polskiego językoznawstwa jedną z pierwszych definicji językowego obrazu świata sformułowali Jerzy Bartmiński i Ryszard Tokarski, określając go jako

pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego. W tym sensie JOS jest utrwaleniem zespołu relacji zawartych w językowym ukształtowaniu tekstu, a wynikających z wiedzy o świecie pozajęzykowym. [Bartmiński, Tokarski 1986: 72]

Kontynuując te rozważania, Bartmiński wskazuje na wiele elementów pozwalających na dokonanie rekonstrukcji językowego obrazu świata, a mianowicie gramatykę, słownictwo, a także przysłowia, frazeologizmy oraz inne formy utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów, rytuałów. W procesie rekonstrukcji ważne jest to, aby nie izolować od siebie wyodrębnionych elementów. Tak więc przez łączenie poszczególnych poziomów organizacji języka możemy dotrzeć do rozmaitych sposobów postrzegania świata przez człowieka [Bartmiński 2006: 13–14].

Bardzo znane jest również ujęcie językowego obrazu świata Renaty Grzegorzycowej, która określa go jako „strukturę pojęciową utwaloną (zakrzeplą) w systemie danego języka” [Grzegorzycowa 1999: 41], zakorzenioną we właściwościach leksykalnych i gramatycznych języka, czyli w znaczeniach wyrazów oraz w ich łączliwości. Językowy obraz świata zawiera w sobie wszelkie interakcje człowieka z otaczającą go rzeczywistością: hierarchizowanie, porządkowanie i klasyfikowanie występujących na świecie zjawisk. Według Janusza Anusiewicza badania nad pojęciem językowego obrazu świata to obserwowanie relacji zachodzących między językiem a poznaniem, to

próba odpowiedzi na pytanie, jaki obraz świata jest zawarty w języku i z czego on się składa: jakie informacje, jaka wiedza, doświadczenia i wartości przyjęte i uznane przez społeczność, posługującą się danym językiem, zostały w nim nagromadzone, przechowane i przekazane następnym pokoleniom. [Anusiewicz 1999: 281–282]

Nie sposób nie zauważyć, iż rozważania nad językowym obrazem świata prowadzone przez coraz szersze grono badaczy mają wiele miejsc zarówno wspólnych, jak i odmiennych. Wszyscy autorzy wychodzą z założenia, że język nie tylko służy do uzewnętrznienia ludzkiej myśli, ale też jest narzędziem interpretowania rzeczywistości, kreującym różnorodne sposoby percepcji świata i przechowującym wartości społeczne. W tym sensie język staje się niejako agregatem wszelkich duchowych i materialnych zjawisk, które kształtują tożsamość człowieka i jego narodu. Natomiast różnice w badaniach nad językowym

obrazem rzeczy lub zjawisk polegają na indywidualnie dobranych odmianach i stylach języka, a także metodach gromadzenia materiału, jego zakresie i sposobach analizy [Bartmiński 2006: 17–19].

Jednym z najistotniejszych składników językowego obrazu świata jest stereotyp, który przechowuje i za pomocą języka wyraża zakorzenione w ludzkiej świadomości różnorodne sposoby postrzegania określonych elementów rzeczywistości. Walter Lippmann, jeden z prekursorów badań nad stereotypami prowadzonych na gruncie psychologii i socjologii, określa je jako schematyczne i uproszczone „obrazy w ludzkiej głowie” powstające pod wpływem potrzeb psychicznych człowieka i uwarunkowań kulturowych [za: Bartmiński 2007: 54]. Chcąc jednak zatrzymać się nad ujęciem stereotypu na gruncie językoznawstwa, należy odwołać się do definicji Bartmińskiego. Według badacza stereotyp jest wyobrażeniem zawartym w normach społecznych, kodzie językowym oraz praktyce językowej [Bartmiński 2007: 25]. Każdy język, będący nośnikiem systemu wartości danej zbiorowości zbudowanego na fundamencie wspólnych przeżyć historycznych i kulturowych, niesie z sobą różnego rodzaju stereotypy. Niezaprzeczalnie należałoby więc stwierdzić, że język ma zdolność nie tylko do opisywania rzeczywistości, lecz także do kreowania zindywidualizowanych sposobów postrzegania świata przez różne społeczeństwa.

Szczególną grupą są stereotypy, które odnoszą się do różnych narodowości oraz grup etnicznych. Takie stereotypy utrwalone w pamięci zbiorowej charakteryzują się nieprecyzyznością, zbytnią generalizacją i emocjonalnością, co w konsekwencji wpływa na przypisanie negatywnych właściwości danej grupie społecznej. Owe negatywne (rzadziej pozytywne) sądy są najczęściej subiektywne, ponieważ zakładają pewien relatywizm – panujący w pewnej kulturze stereotyp wcale nie musi być podzielany przez wszystkich jej członków [Habrajska 2008: 14]. Na przykład osoba narodowości niemieckiej jest przez większość odbierana jako pedantyczna i zbyt przedsiębiorcza, natomiast dla innych taka postawa jest powodem do szacunku, a nawet naśladowania. Według słusznej uwagi Bartmińskiego obok określeń wartościujących, które zdecydowanie przeważają w stereotypach narodowości, występują niekiedy składniki poznawcze oparte na realnych faktach [Bartmiński 2007: 91].

Zastanawiając się nad stereotypem etnicznym związanym z określoną narodowością, badacze wskazują na zależność obrazu danego zjawiska od tego, kto go postrzega oraz z jakiej perspektywy. Na kreację stereotypu wpływa również podstawowe wartościowanie polegające na utożsamianiu innych narodowości z obcością [Cała 1996: 200]. Takie kategorie jak swój – obcy są na tyle zakorzenione w świadomości każdej grupy etnicznej, iż z punktu widzenia językoznawcy stanowią najważniejszą kategorię pojęciową organizującą języ-

kowy obraz świata [Pajdzińska 2001: 34]. Osoba, która czuje się częścią danej zbiorowości, zawsze będzie mieć obawy przed kimś innym, obcym, zwłaszcza wtedy, gdy zachodzą między nimi konflikty.

Wychodząc z powyższych założeń, chciałabym zatrzymać się nad stereotypem narodowości żydowskiej mającym długą tradycję i ciągłość historyczną. Na przestrzeni wieków określenie *Żyd* nie miało wyraźnie pozytywnych konotacji, gdyż często było wynikiem utartych antysemitycznych wyobrażeń. Stosunki polsko-żydowskie można scharakteryzować jako nieprzyjazne, a nawet wrogie, co poświadczają nie tylko źródła historyczne, lecz także obszerny materiał językowy. Wystarczy przywołać chociażby negatywnie nacechowane definicje Żyda wyjęte z dwóch polskich słowników, np.: ‘handlarz, kramarz, skąpiec, zdzierca, chciwiec’ [SJPL; SJP]. O nieprzyjaznym nastawieniu do członków społeczności żydowskiej świadczą również pejoratywne derywaty typu *Żydek*, *Żydzia*, *Żydowica*, *Żydostwo* [Bartmiński 2007: 100].

Zdaniem Aliny Całej negatywny stereotyp Żyda, ukształtowany jeszcze w odległej przeszłości, jest utrzymywany do dziś [Cała 2012: 20]. W obecnych czasach mieszkańcy krajów słowiańskich mają niewiele wspólnego z Żydami (choćby ze względu na ich nieobecność w życiu społecznym i politycznym), a mimo to kontaktom z tą społecznością nadal towarzyszy poczucie obcości i wrogości. Liczne sposoby na określenie wizerunku Żyda najczęściej odnoszą się do sfery handlu, życia religijnego i wyglądu. Wśród nich obok określeń pejoratywnych znajdują się także cechy pozytywne, np.: pobożność, inteligencja, mądrość, wierność obyczajom, skrupulatność. Podobne wnioski wysuwa Marzena Marczevska, opisując stereotyp Żyda na podstawie współczesnego dyskursu publicznego. Badaczka zaznacza, że obecnie cechą charakterystyczną stereotypu Żyda (jak również innych badanych narodowości) jest niepodatność na zachodzące zmiany kulturowe, historyczne, gospodarcze i mentalne, co utrzymuje trwałe poczucie obcości. Według autorki wyróżnienie cech pozytywnych we współczesnym wizerunku Żyda jest raczej niemożliwe [Marczevska 2018: 298].

Wszystkie przywołane twierdzenia znajdują odzwierciedlenie w kluczowym zadaniu niniejszej pracy, a mianowicie próbie rekonstrukcji językowego obrazu Żyda na podstawie zbioru wierszowanych opowieści Leona Węglińskiego¹ pt. *Hôrkiĵ śmich. Skazki i obrazki z żytia w Hały-*

1 O pocie polsko-ukraińskiego pogranicza Leonie Węglińskim (1827–1905), w środowisku ukraińskim znanym jako *Лев Евгеніуш Венгліньскій*, przez długi czas pisano bardzo niewiele. Współczesnym odkrywcą jego osoby i twórczości dla ukraińskiego czytelnika jest Rostysław Radyszewski, redaktor dwutomowego zbioru poezji Węglińskiego wydanego w 2011 roku. Kwestie związane z językiem poetyckim utworów Węglińskiego są poruszone

czyni². Problemem badawczym pracy jest zatem odpowiedź na pytanie, jaki jest wizerunek Żyda w wybranym dziele literackim i czy z perspektywy czasu są obecne jego ślady we współczesnym stereotypie tej narodowości. Przeprowadzona ocena dotychczasowych badań nad językowym obrazem świata pozwala na uzasadnienie aktualności i nowości podejmowanej przeze mnie analizy.

Hórkij śmich... zawiera 49 wierszowanych opowieści o nierzadko satyrycznym charakterze, które przedstawiają sytuacje życia codziennego społeczności żydowskiej zamieszkującej obok Ukraińców-Rusinów tereny XIX-wiecznej Galicji, peryferyjnej naówczas prowincji imperium Habsburgów. Biorąc pod uwagę to, że podstawę rekonstrukcji stanowi tekst literacki, wszelkie zawarte w nim wyrazy, zestawienia słów, prezentowanie pojęć i sytuacji traktuję jako indywidualną interpretację autora, a nie jako faktyczny sposób postrzegania Żyda przez Galicjan³. Zakres materiału badawczego obejmuje ok. 330 jednostek leksykalnych, 85 związków wyrazowych oraz 5 fraz. Niniejsze badania opieram na elementach rekonstrukcji językowego obrazu świata zaproponowanych przez Bartmińskiego, biorąc pod uwagę ułożone w kontekstach słownictwo i gramatykę.

Największą uwagę przykuwają określenia: *Żyd* – w omawianym zbiorze 93 razy, *Żydówka* – 10 razy; określenia w liczbie mnogiej *Żydy* – 59 razy, *Żydówki* – 2 razy oraz przymiotnik *żydowski* – 33 razy. Występują nazwy derywowane o charakterze pejoratywnym: *Żydok* – 12 jednostek, *Żydysko* – 8, *Żyduha* – 3 oraz *Żydwa* – 13, *Żydyska* – 13, *Żydóvstwo* – 6, *Żydyky* – 1 raz. Nazwa etniczna *Żyd* w dialektach zachodnich języka ukraińskiego i jego

m.in. w publikacjach Natalii Sołtys, np.: *Поетична мова Л. Е. Венгліньського в контексті лінгвокультурного діалогу України та Польщі* (2005).

- 2 Ukraińskojęzyczny zbiór został zapisany alfabetem łacińskim, dlatego wszystkie cytaty z tego tomu zachowuję w postaci oryginalnej bez transliteracji i zmian ortograficznych.
- 3 Pomimo niepewności co do prawdopodobieństwa przedstawionych zdarzeń źródła historyczne podają, że XIX-wieczna Galicja była terenem wielokulturowym i wielowyznaniowym, który zamieszkiwali nie tylko Rusini i Polacy, ale także Żydzi, Ormianie i inne narodowości. Kluczowym momentem dynamicznego wzrostu liczby ludności żydowskiej było wystawienie przez cesarza Józefa II austriackiego patentu tolerancyjnego (*Toleranzpatent*) dla Galicji w 1789 roku. Dokument ten i towarzyszące mu akty zakładały zniesienie autonomii żydowskiej, nadanie Żydom nazwisk, wprowadzenie całkowitej wolności handlu i poddanie wszystkim publicznym obowiązkom. Na tych terenach niemal w każdej wsi mieszkało kilka żydowskich rodzin, które zwykle prowadziły karczmy albo zajmowały się handlem i rolnictwem. Na skutek rosnącej dominacji Żydów a zarazem rozwoju ideologii antysemityzmu w wieku XIX stosunki między Żydami a ludem ruskim w okresie życia Węglińskiego były na ogół wrogie. Więcej danych historycznych na temat ludności żydowskiej zamieszkującej Galicję – zob. publikacje *Żydzi w okresie zaborów* [Wodziński 2010] i *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła* [Cała 2012].

odmianach terytorialnych przed panowaniem władzy radzieckiej miała znaczenie neutralne. Dopiero później język rosyjski wpłynął na rozgraniczenie stylistyczne: zapożyczony z języka rosyjskiego wyraz *еерпеѹ* uzyskał zabarwienie neutralne, natomiast zadomowiona nazwa *Żyd* zyskała znaczenie negatywne [Radyszewski 2011: 48].

W zdecydowanej większości kontekstów przytoczonym formom towarzyszy wyraźnie negatywny wizerunek, np.: *łysz żydām-by łycho* (byleby Żydom biada), *hydkiy ty żyde* (brzydki Żydzie), *żyd oszukānec, wrażyj żyd* (wrogi Żyd), *żyd łysz – świtom krutył* (Żyd tylko kręci światem), *żyd did'ka towarýsz* (Żyd przyjacielem diabła), *zdradływyj żydysko, wrah żydiuha* (wróg Żydziuga), *bidā wse – hde żydŷ* (biada zawsze – gdzie są Żydzi), *żydwa uczyt dovhy robyty* (Żydwa uczy robić długi), *żydwa łukawa* (Żydwa podstępna), *żydyska wsich oszūkujut i wsiudy* (Żydyska oszukują wszystkich i wszędzie), *żydôvska napašt'* (żydowskie nieszczęście), *żydôvska nevola* (niewola żydowska).

Na kartach zbioru pojawiają się także metaforyczne użycia nazw zwierząt w odniesieniu do Żydów, np.: *pjavka* (pijawka), *czervāk* (robak), *kliszcz* oraz *krukôv stado, wôrin stado* (stado wron). Takie nazwy jak *pijawka* i *kleszcz* sugerują, że Żydzi to osoby szczególnie natarczywe, wytrwałe i poniekąd wstrętne, podobnie jak małe istoty, które wgryzają się w ciała ludzkie i ssą krew. Z kolei określenia *wrony* i *kruki* pojawiają się w kontekście bardzo charakterystycznego dla Żydów czarnego ubioru. Zestawienie kruka z Żydem wydaje się bardziej nacechowane chociażby ze względu na jego nieprzeciętną inteligencję i upierzenie w najintensywniejszej czerni na świecie, właściwej jedynie temu rodzajowi ptaków. Dobór takiego odzwierzęcego nazewnictwa pozwala także Węglińskiemu budować poczucie niebezpieczeństwa i przekleństwa, które niesie ze sobą Żyd. Oto jeden z przykładów:

Jak toj kliszcz, szczo to w detyny
 Tiło sia whryzaje [...]
 Tak żydŷ sia w tiło myru,
 W żytiē nasze whryzły,
 Pjut z nas soki, drut nam skôru,
 Wôdkôł w kraj nasz wliży. [WHS: 172]

Na uwagę zasługuje leksyka wchodząca w zakres pola semantycznego wyrazu *Cygan*. Podobnie jak stereotyp Żyda stereotyp Cygana ma wielowiekową tradycję i najczęściej wyróżnia się nacechowaniem negatywnym [zob. Dźwigoł 2007]. Zgodnie z informacjami słownikowymi Cyganem jest osoba, która prowadzi niestabilizowany bądź wędrowny tryb życia, oszukuje

i kradnie, ma czarne włosy i śniadą cerę [SJP PWN]. Natomiast według bliskiej nam tradycji ludowej to także osoba, za sprawą której człowieka spotykają w życiu niepowodzenia. Cygan, podobnie jak Żyd, przez wiele kultur jest postrzegany jako inny, obcy, a zarazem jako gorszy i niebezpieczny. Na kartach zbioru znajdują się połączenia wyrazowe i frazy typu *żydwa cyhańska, to łysz cyhaństwo* (mowa o wymuszaniu na innych dokonywania zbędnych opłat), *tu na nās* [chrześcijan – O.I.] *robyt rada, tu cyhaństwo i izrada*. Największym wspólnym interesem Żyda i Cygana jest walka o pieniądź, co ilustruje fragment:

Cyhaństwo, oszuka, brechni i złodijstwo,
Fałszywa prysiaha, a nawit – zabijstwo,
Wsia ohyda, hańba, koždyj hrilh – choroszuj!
Skoro pomahaje im pryjty do hroszuj. [WHS: 72]

Od stuleci stereotypowy Żyd jest traktowany jako osoba o szczególnie odpowiedzialnym podejściu do spraw religijnych. W badanym zbiorze osobną grupę stanowią mniej lub bardziej rozbudowane konstrukcje językowe, które ukazują mocno ukształtowaną tożsamość religijną wyznawców judaizmu. Przez odniesienia biblijne zawierają one informacje o rodowodzie i miejscu pochodzenia Żydów, np.: *pra-pra-onuki babilońskich rabov* (praprawnuki babilońskich niewolników), *rab staroho zavita* (niewolnik Starego Testamentu), *Izrajlita, vólni judzkoj zemli dity* (wolne dzieci ziemi judzkiej), *wybrańci neba, chrabrych predkôv syny* (odważni synowie przodków), *Izraela dity* (dzieci Izraela), *nasinie izraelskie* (nasienie izraelskie), *môzok hebrajskij* (hebrajski mózg), *Judei syny, dońki* (synowie i córki Judei).

Aby nazwać Żydów, Węgliński wykorzystuje także nazwę *Juda* (pol. *Judasz*, 7 razy w różnych utworach). Zgodnie z tradycją biblijną nazwa ta ma negatywne konotacje. Obecne są też określenia zbiorowości żydowskiej: *Judy dity* (dzieci Judasza), *syłaż to schrajstva w tych chytrenkich Judach* (siła oszustwa w przebiegłych Judaszach). Według przekazów nowotestamentalnych Judasz jest postacią bardzo kontrowersyjną, dla zdecydowanej większości tragiczną, szarpaną wieloma emocjami i potępianą, posądzaną o żądę pieniądza oraz zdradę Jezusa. Zestawienie postaci Żyda z postacią Judasza może więc charakteryzować skłonność do fałszywości i zdrady, co przynosi bolesne skutki. Jeszcze jeden przykład występowania tej nazwy w nieco szerszym kontekście:

Tak my żyd poradyv; usłuchāv ja radu,
Bo chtoż pereczūv-by w tym jeho izradu [...]

Tak to Juda jamu kopāv pōdomnoju;
 Ja jemu uwiryv, ubȳv žōnku swoju,
 Popaȳv majectwo, a teper tu sydžu,
 Taj moje neszczāstie na dołoni wydžu. [WHS: 69]

Z niektórych fragmentów zbioru Węglińskiego wynika, że w kwestii spraw religijnych Żydzi są zamknięci na dialog międzyreligijny i nie są skłonni do jakiegokolwiek tolerancji w stosunku do chrześcijan. Głównym powodem tak ogromnego dystansu przeradzającego się niekiedy w nienawiść jest nieuznanie Jezusa za Mesjasza, co jest absolutnie niezgodne z założeniami wiary chrześcijańskiej. Stąd w wizerunku Żyda uwidacznia się potężny wróg religijny, bezwzględny wobec innych wyznań i kierujący się wyłącznie prawidłami talmudycznymi. Takie spostrzeżenie doskonale ilustruje opis momentu profanacji Najświętszego Sakramentu i Kościoła:

Maȳs-te czuty, szczo stałōs w Kaȳszu?!
 Lit tomū cztery ōd dnia jak to pyszu,
 Jak żydwā nizaszczo v deń Bożoho Tiła
 Na processyu vpała, Sakrament zhańbiła,
 Kamińmy kidała v obrazȳ, v prestoȳ,
 A nawit sia ważyła napasty kościoȳ
 Z kamińmy w doloniach. [WHS: 159]

Na kartach zbioru występują nieliczne struktury językowe wskazujące na wygląd zewnętrzny Żyda. Owymi strukturami są przymiotniki oznaczające cechy fizyczne oraz rzeczowniki określające specyficzny ubiór. Żyd jako dorosły mężczyzna jest *pelechatyj* (mający czarne, gęste, niedbale ułożone włosy), ma niski wzrost, jest *povneńki* (pełniutki) lub *pyszny* (otyły). Jednokrotnie pojawia się określenie w formie pytania sugerujące niechęć do Żydów z powodu rzekomego smrodu: *chto bōlsze wonieczyj jak ne wy żydyska?* Charakterystyczny w wyglądzie zewnętrznym Żydów jest codziennie zakładany czarny chałat⁴. Ze względu na długą tradycję i nakazy religijne tego typu odzież stanowi nie tylko zwyczajny ubiór, lecz także bardzo istotny element tożsamości każdego Żyda. Przywiązanie do tradycyjnego sposobu ubierania się ukazuje sytuacja, gdy lekarz wojskowy nieco żartobliwie wzbudza u młodego Żyda strach przed realiami służby wojskowej:

4 Chałat (w języku jidysz nazywany kapotą) to luźne, długie okrycie zapinane z przodu [PSJB]. Od XVIII wieku był uważany za typowy strój Żydów polskich [PSJ].

Bez *pejsóv*, bez *krymki*, w wojackim kabati⁵,
 Ne budēs tak krasnyj jak w czornym *chalati* [...]
 Bo my nesposibni buty wojákamy;
 Bo szkodā, by krov sia proływała nasza [...]
 Bo my zo wsich myrôv je najmudrijszy,
 I zo wsich najstarszy, Bohu najmylijszy. [WHS: 49–50]

Przytoczony cytat wiąże się z jeszcze jedną bardzo istotną cechą wizerunku Żyda. W świetle pism Węglińskiego młodzi Żydzi nie nadają się do służby wojskowej, ponieważ są tchórzliwi, opieszali, a przede wszystkim całkowicie obojętni na losy kraju i jego mieszkańców. Źródła historyczne podają, że pomimo obowiązku służby wojskowej wstąpienie w szeregi armii zawsze budziło wyraźny sprzeciw ludności żydowskiej. Służba wojskowa uniemożliwiała jej dotrzymanie podstawowych zasad religijnych, takich jak np. spożywanie koszernego posiłku, przestrzeganie zakazu wykonywania jakiegokolwiek pracy w szabat i święta [Wodziński 2010: 161].

Według opowiadań Węglińskiego obowiązek służby wojskowej Żydzi utożsamiają z niewolnictwem, bijatykami, głodem, utratą więzi społecznej i rodzinnej, a ostatecznie ryzykiem utraty życia. Podobne wnioski potwierdzają formy rzeczownikowe i czasownikowe o mniej lub bardziej wyraźnym zabarwieniu negatywnym, np.: *szturchańce*, *biada*, *proch*, *ogień*, *batalie*, *bić*, *głodować*, *wrzeszczeć*, *strzelać*. Tego typu słownictwo może budzić pewne wątpliwości co do zdroworozsądkowego pojmowania przez Żydów wojskowości. Zwykle to pojęcie jest kojarzone z najlepszym wyrazem patriotyzmu, odwagą, ofiarnością w stosunku do ojczyzny, a dopiero później – z różnego rodzaju niebezpieczeństwem. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy dla Żydów XIX-wieczna Galicja była chociaż w małym stopniu ojczyzną? Oto przykład ilustrujący realia i konsekwencje podjęcia służby wojskowej wedle Żyda:

Budūt tobī chazer na gwałt pchaty w zuby,
 Każut tobī jisty didczu sołonyu [...]
 Ani żyd, ni goim – jak wenesz do domu.
 Ne budēs potichov dla mamuni lubki. [WHS: 49]

W kwestii wypełniania obowiązku służby wojskowej Żyd ucieka się do istotnych dla niego przekazów talmudycznych, twierdząc, że obowiązek służby

5 Pejsami są długie, niestrzyżone pasma włosów na skroniach lub po bokach brody; krymka to ściśle przylegająca do głowy czapka bez daszka, natomiast kabat to dawniej noszony krótki kaftan lub serdak (w tym kontekście chodzi o suknię żołnierską) [SJP].

ojczyźnie leży tylko po stronie wszystkich spoza narodu izraelskiego. Tak jak zostało zasygnalizowane wcześniej, religia dla Żyda jest wartością absolutnie niepodważalną. Ukazuje to fragment:

Bo nam *Talmud* każe: „Wsia zemlā ta boża
Maje buty wasza! Jak meż ćwit’ mŷ roża:
Tak meż narodamy izraelski dity!
A weś myr, czużyj im – maje im służyty”. [WHS: 51]

Najbardziej typowym zajęciem i sposobem zarobkowania Żyda jest niewątpliwie handel. W prowadzeniu interesów wyróżnia się on szczególną nieuczciwością, lichwiarstwem i skłonnością do kłamstwa. Na taką obserwację wskazuje wielokrotnie pojawiający się leksem *szachraj*, który oznacza oszusta. Według definicji słownikowej oszust to osoba, która w celu odniesienia korzyści mówi komuś nieprawdę i robi rzeczy, które tę osobę narażają na straty [WSJP]. W zebranych materiale językowym znajdują się frazy opisujące mocne przywiązanie do pieniądza, np.: *koždyj torh to żnywa czas, bez żydôv-by kradiż nemāla prynady, pôd swoim żyd hrebē i ryje, żyd z dytiā sia uczyt szachrajstwa i draczy, zysk żyd tiahne z kożdżiŷkoi riczi*. Przyczyną negatywnych emocji może być fakt, że w kulturze chrześcijańskiej przesadna żądza pieniądza jest moralnie zła i traktowana jako grzech. Obraz Żyda chciwego ukazuje cytat:

Odnō żyd likarstvo na wse łycho maje,
Bo łysz o zarobok, ne o wās ôn dbaje [...]
Łysz, by hroszy wziaty [...]. [WHS: 40]

W świetle pism Węglińskiego Żyd charakteryzuje się szczególną wstrzeźliwością od różnorodnych pokarmów i alkoholu, co z kolei przeradza się w skąpstwo w stosunku do samego siebie oraz członków rodziny. Dbając wyłącznie o nagromadzenie dóbr materialnych, Żyd nie zawsze pozwala sobie na używanie alkoholu i ogranicza się nawet w skromnych posiłkach, które zawierają pieczywo, warzywa i czasami – mięso drobiowe i rybę. Ową wstrzeźliwość doskonale ilustruje fragment:

A że Żyd nikoły, łybo duże ridko
Jak my – upywaje’ś, chtoż o tŷm ne znaje?
Szczoz z toho za połza? po nŷch to je wydko,
Bo i tu pryczyna, czomŷ ôn tak szwydko

Do hroszyj, majectwa fortuny prychodyt,
Bo z pytiem z jidōju mało sia zachodyt. [WHS: 117]

Na kartach zbioru językowy obraz kobiety Żydówki jest bardziej skomplikowany. Z jednej strony, podobnie jak mężczyzna, zajmuje się prowadzeniem handlu i stara się o jak największy zysk, a z drugiej – w życiu prywatnym jawi się jako niewolnica, skazana jedynie na wykonywanie prac domowych i gospodarczych. Ograniczenie praw kobiety oraz nonszalancję wobec niej w społeczeństwie żydowskim da się zauważyć w sytuacji separacji płci podczas modlitwy, obchodów zaślubin, tańca, zabaw czy podróży.

Elementem odróżniającym wspólnotę żydowską jest język. Prowadząc rozmowę z chrześcijaninem, Żydzi niejednokrotnie używają wyrazów lub zwrotów z języka jidysz, rzadziej – niemieckiego. Najczęściej robią to z przyczyn emocjonalnych, aby bardziej podkreślić swoją rację i wytrącić rozmówcę z równowagi. Przykładem takich językowych wtrąceń jest lament Żyda nad swoim synem powołanym do służby wojskowej:

*Pani dochtor! giwalt! ne berit my syna,
Aj waj! giwalt! waj mir! Taże to detyna!* [WHS: 46]

Ofiarami żydowskiej nieuczciwości, według Węglińskiego, jest ukraińsko-rusiński naród chrześcijański, a dokładnie przedstawiciele biednego chłopstwa. Taką ofiarą jest mężczyzna kupujący starą czapkę w cenie nowej, bo handlarz-Żyd zdołał przekonać go o jej wysokiej jakości (*V sklepu*). Ofiarą jest także kobieta, która straciła rozum po tym, jak w drodze na jarmark usłyszała od Żydów, że jej kogut to gęś (*Na peredmištiu v deń torhowyj*). Zostaje skrzywdzona grupa bankrutów – panów i dziedziców, niedawnych właścicieli majątków, o których jest mowa w utworach *Kupec zbôza v dwori pańskim*, *U łychwara*, *Na kupelach w Szczavnyci*, *Didycz i arendar*. Z punktu widzenia chrześcijanina Żyd nigdy nie jest zadowolony z nagromadzonej ilości bogactwa, dlatego jest postrzegany jako potężny wróg gospodarczy, który wyłudza pieniądze i odbiera możliwość uczciwego prowadzenia interesu.

W świetle materiału badawczego trudno jest mówić o jednoznacznie pozytywnych cechach językowego obrazu Żyda. Natomiast pojawiają się pojedyncze struktury językowe o zabarwieniu neutralnym lub niepozornie dodatnim, np.: *twerezij żyd*, *żydôwski spryt*. Szczególne przywiązanie do zarobkowania może świadczyć o pracowitości i przedsiębiorczości.

Wizerunek Żydów jako narodu wędrownego, bogobojnego, doświadczającego pogardy i obcego bez względu na to, jak długo zamieszkuje dane

terytorium, zaczął kształtować się już od czasów średniowiecza. Częste kontakty z chrześcijanami pozwoliły na wytworzenie zespołu sądów i przekonań o charakterze negatywnym, które zostały zaobserwowane w analizowanym zbiorze utworów Węglińskiego. Potwierdzają to zbadane w niniejszym tekście warstwy: gramatyczna, leksykalna oraz konotacji semantycznej, które ukazują skrajne oceny i emocje środowiska chrześcijańskiego z powodu odmiennych doświadczeń, kultury, religii, pochodzenia itp. Na podstawie zbadanego materiału należałoby stwierdzić, że językowy obraz Żyda zawarty w zbiorze Węglińskiego jest zbudowany w niezwykle stereotypowy sposób, który znajduje potwierdzenie w wielu dotychczas powstałych opracowaniach.

Przywołanym w niniejszej pracy uwagom badaczy wspólne jest przekonanie, że językowy obraz pewnego zjawiska lub rzeczy jest czymś, co jest utrwalone społecznie, przekazywane kulturowo i czego najdoskonalszym sposobem zachowania i wyrazu jest właśnie język. Przeprowadzona w artykule analiza zbioru *Hôrkiĵ śmich...* Węglińskiego pozwoliła ukazać utrwalony w języku ukraińskim XIX-wieczny wizerunek Żyda. Dokonana analiza wybranego materiału językowego pokazuje, że Żyd dla chrześcijanina jest obcy, a nawet wrogi.

Wykaz skrótów

PSJ – Polski Słownik Judaistyczny, <http://www.jhi.pl/psj/> [dostęp: 29 czerwca 2019].

PSJB – Borzymińska Zofia, Żebrowski Rafał, oprac. (2003), *Polski słownik judaistyczny*, t. 1, Prószyński i S-ka, Warszawa.

SJP – Niedźwiedzki Władysław, red. (1927), *Słownik języka polskiego*, t. 8, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa.

SJPL – Linde Samuel Bogumił (1860), *Słownik języka polskiego*, t. 6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp> [dostęp: 5 kwietnia 2020].

WHS – Węgliński Leon (1885), *Hôrkiĵ śmich. Skazki i obrazki z życia w Hałyczyni*, Drukarnia Związkowa, Kraków.

WSJP – Żmigrodzki Piotr, red., *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl> [dostęp: 2 kwietnia 2020].

Bibliografia

- Anusiewicz Janusz (1999), *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, w: *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 261–289.
- Bartmiński Jerzy (2006), *O pojęciu językowego obrazu świata*, w: tenże, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 11–21.
- Bartmiński Jerzy (2007), *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard (1986), *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, w: *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 65–81.
- Borzymińska Zofia, Żebrowski Rafał, oprac. (2003), *Polski słownik judaistyczny*, t. 1, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Cała Anna (1996), *Autostereotyp i stereotypy narodowe*, w: *Czy Polacy są antysemitami?*, red. Ireneusz Krzemiński, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 199–229.
- Cała Anna (2012), *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Wydawnictwo Nisza, Warszawa.
- Dźwigoł Renata (2007), *Stereotyp Cygana w języku polskim*, w: *Romowie w Polsce i Europie: historia, prawo, kultura*, red. Piotr Borek, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków, s. 9–23.
- Grzegorzczkowska Renata (1999), *Pojęcie językowego obrazu świata*, w: *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 39–46.
- Habrajska Grażyna (2008), *Stereotyp w komunikacji*, „Postscriptum Polonistyczne”, z. 1 (1), s. 13–21.
- Humboldt von Wilhelm (2002), *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, przeł. Elżbieta M. Kowalska, PWN, Warszawa.
- Linde Samuel Bogumił (1860), *Słownik języka polskiego*, t. 6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- Marczewska Marzena (2018), *Stereotypy etniczne we współczesnym dyskursie publicznym*, „Res Historica”, nr 46, s. 283–300.
- Niedźwiedzki Władysław, red. (1927), *Słownik języka polskiego*, t. 8, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa.
- Pajdzińska Anna (2001), *My, to znaczy... Z badań językowego obrazu świata*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 1, s. 33–53.
- Polski Słownik Judaistyczny, <http://www.jhi.pl/psj/> [dostęp: 29 czerwca 2019].
- Radyszewski Rostysław (2011), *Poezja ducha przodków*, w: tenże, *Poezje wybrane w języku ukraińskim*, t. 1, Uniwersytet „Ukraina”, Kijów, s. 4–57.
- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp> [dostęp: 5 kwietnia 2020].

- Sołtys Natalia (2005), *Poetična mova L. E. Venglins'kogo v kontekstì lingvokul'turnogo dialogu Ukraïni ta Pol'si*, Edel'vejs i K, Winnica.
- Węgliński Leon (1885), *Hôrkij śmich. Skazki i obrazki z žytia w Hałyczyni*, Drukarnia Związkowa, Kraków.
- Wodziński Marcin (2010), *Żydzi w okresie zaborów*, w: *Atlas historii Żydów polskich*, red. Witold Sienkiewicz, Demart, Warszawa, s. 155–245.
- Żmigrodzki Piotr, red., *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/> [dostęp: 2 kwietnia 2020].

Olha Ilchyna

The Linguistic Image of a Jew in Light of *Hôrkij śmich. Skazki i obrazki z žytia w Hałyczyni* [*The bitter laughter. The stories and images of life in Galicia*] by Leon Węgliński

This text is an attempt at analysing the linguistic image of a Jew on the basis of *Hôrkij śmich* by a little-known Ukrainian poet Leon Węgliński. According to researchers, every language has a specific interpretation of reality which is expressed in a unique view and perception of the world. This article, through a thorough analysis of the vocabulary, grammar structures and descriptions, shows the images of a Jew in the nineteenth century: his identity, character traits and daily functioning. The material gathered for the study presents a definitely negative image of a Jew.

KEYWORDS: linguistic image of the world; stereotypical image; language structures; Jew; Jewish society; Christian society; Galicia.

mgr Olha Ilchyna – Instytut Językoznawstwa, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, doktorantka językoznawstwa w Katedrze Języka Polskiego; zainteresowania badawcze: polszczyzna kresów wschodnich, dialekty języka polskiego i ukraińskiego, glottodydaktyka.